

Gadymy Oguz elipbiýi »Ony adamlaryň bilmegi zerurdy...»

Category: Kitapcy, Sözler, Taryhy makalalar, Türkmen dili

написано kitapcy | 21 январа, 2025

Gadymy Oguz elipbiýi ''Ony adamlaryň bilmegi zerurdy...'' ■ »Ony adamlaryň bilmegi zerurdy»

Mundan dört ýyl ozal eliňizdäki (14.02.1985 Ýaş kommunist) gazetde »Gadymy hatyň gözleginde» diýen makalamyz çap edilipdi. Makalada gadymy ejdatlarymyzyň elipbiýleriniň bolandygy, bu barada çeşmelerde ýatlanylýandygy dogrusynda pikir ýöredilýärdi. Andalyp, Şakandy, Şeýdaýy ýaly türkmen şahyrlarynyň eserlerine salgylanyp, şol elipbiýiň üç müň ýaşynyň bardygy aýdylýardy. Elipbiýiň harp belgileriniň ýigrimi dört bolandygy baradaky pikir öňe sürülýärdi. Biz şondan soň hem gözleglerimizi dowam etdirdik. Täze tapyndylaryň üstünden bardyk. Şeýdip bu mesele boýunça ýene-de okyjylar bilen öz garaýyşlarymyzy, çykaran netijelerimizi paýlaşmagy, olara käbir zatlary habar bermegi makul hasap etdik.

Gadymy oguz-türkmen elipbiýi barada pikir öwürüp, Şeýdaýy onuň ýedisiniň çekimli sesi, on sekiziniň hem çekimsiz sesi aňladandygyny belläpdir. Şeýdaýy bu elipbiýde ýigrimi baş belgi bar diýýär. Andalyp bilen Şakandy bolsa, onuň belgileriniň ýigrimi dördigini tassyklaýar. Elbetde, biz muny anyklamaga synanyşarys. Ýöne käbir adamlaryň şol diýilýän elipbiý Orhon-Ýeniseý ýazgylary bolaýmasyn diýmegi mümkin. Biziň pikirimizçe, beýle däl. A. Şerbak Orhon-Ýeniseý ýazgylarynda çekimli sesleri aňlatmak üçin 3 □ 5 sany belgi, çekimsiz sesleri aňlatmak üçin hem 12 □ 16 sany belgi bolandygyny belleýär. Diýmek, elipbiý belgileri babatda olaryň arasynda tapawut bar. Eýsem şeýle bolsa, üç türkmen şahyrynyň diýýän elipbiýi nirede? Ondan nyşan galdymy? Ol haçan, kim tarapyndan döredilipdir? Biz bu soraglaryň jogabyny Nurmhammet Andalybyň »Oguznama» poemasyndan tapýarys. Poemada

şeýle diýilýär:

Taky her kaýsyga bir tamga belli,
Mukarrer kyldy Oguzhan şu zeýilli,
Täemmil birle fennin şekilni,
Çyzarga oýlanyp tutdy akylny.

Birinjisi bolsun inji malga bellig,
Ikinjisi bolsun ulus ile bellig.

Taky hanlyk nyşan galsyn alarga,
Gäwürde kim olaý, haly bilinsin.

Bu ýerde gürrüň Oguzhanyň özüniň alty oglundan bolan ýigrimi dört agtygyna tamga (tagma) çyzyp berşi hakynda barýar. Oguzhan öz agtyklaryna tagma çyzyp berip, öňi bilen olaryň mallaryny biri-birinden aňsat saýgarmagyny, dawa-jenjeliň bolmazlygyny isläpdir. Bu iň gadymy döwürleriň däbi. Ýöne Oguzhanyň maksady bu-da däl. Ol bir okda iki towşan urmak isleýär. Şol tagmalarda täemmil bilen fennin, ýagny, pikir bilen ylmyň şöhlenenmegini-de göz önünde tutýar. Anyk aýtsak, tagmalaryň elipbiý bolup, öz neberleriniň ulus-ile belli bolmagyny niýet edinipdir. Biziň pikirimizçe, gürrüni edilýän oguz-türkmen elipbiýi hem Oguzhanyň şol tagmalaryndan gaýdýar. Oguz hanyň alty oglundan bolan ýigrimi dört agtygyna çyzyp beren tagmalarynyň elipbiý belgileridigini Şakandynyň çistan formaly »Döredi« diýen şygry has berkidýär, ikirjiňlenmäge ýer galmaýar.

Ol ki haýsy jandar, her kimgе tamga,
Basmak bilen, ol terpenip döredi,
Til çykanda söz düşürip adamga,
Birniçe til bilen sözläp ugrady.

Niçik jandar, bir göwrede alty baş,
Ýigrimi dört aýakly, ýöräp çykdy daş,
Aýaklarna bolmaz jesedi ýoldaş,
Ýene baran ýerde hökmi ýöredi.

Ol nämedir, dilsiz ýerde aýagy,
Sözläp açdy niçe müşgil soragy,
Ol aýaklar şol milletiň ýaragy,
Het duşmandan aýak bilen gorady.

Çistan – tapmaça häsiýetli bu setirleriň biziň öňdäki pikirimize hä berýändigini görnüp dur. Diňe bu däl. Biz şeýle delilnamany Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğinden hem tapýarys. Sözlükde şeýle sözler bar: »Diňe oguz-türkmenleriniň ownuk uruglaryny hem, olaryň mallaryna basýan tagmalaryny hem ýazdym, çünki ony adamlaryň bilmegi zerurdy». Şu ýerde kanuny bir sowal ýüze çykýar. Näme üçin alyma oguz-türkmenleriň taýpalarynyň atlary bilen olaryň tagmalaryny ýazmagyna, adamlaryň hem olary bilmegine zerurlyk döredikä? Biziň pikirimizçe, alym şol tagmalar oguz-türkmenleriň gadymy elipbiýi, şonuň üçin hem olary hemmeleriň bilmegi zerur diýmek isländir. Alym sözlükde Oguz-türkmenleriniň diline aýratyn üns beripdir. Elipbiý hem dil bilen, onuň sesleri bilen bagly. Şol sebäpden, Kaşgary geljekki nesiller oguz-türkmenleriň diliniň taryhyny öwrenseler, onda olar halkyň gadymy elipbiýini bilmelidirler diýen ynanja eýerendirler. Şondan soň ol oguz-türkmenleriň ýigrimi ikisiniň tagmasyny ýazyp görkezýär. Biziň bagtymyza taryhçylaryň ýene üçüsiniň (Reşideddin □ XIV asyr, Ýazyjyogly □ XV asyr, Abylgazy □ XVII asyr) işlerinde ýene-de iki taýpa goşulyp, taýpalaryň ýigrimi dördüsiniň tagmasy saklanyp (1 tablisa galypdyr. Edil şonuň ýaly-da, şol tagmalary çyzan Oguzhanyň biziň eýýamyzydan ozalky II □ III asyrdaky ýaşandygyny ygtybarly hytaý çeşmeleri habar berýär. Şol çeşmelere görä, Oguzhan bu eýýamyň 174-nji ýylynda aradan çykydyr. Eger Oguzhanyň uzak ýaşap, 93 ýaşynda aradan çykandygy baradaky maglumatlara ynansaň, onda ol şol eýýamyň 267-nji ýylynda dünýä inipdir.

Oguzhanyň şol tagmalary çyzandygy baradaky meselä dolansak, ol ýa-da beýleki halkyň öňdebaryjy adamlarynyň öz halkyna elipbiý döredip bermek fakty geçmişden kän tapylýar. Biz bu barada ozal ýazan makalamyzda ençeme mysal getiripdik. Olary gaýtalap oturman, Oguzhanyň şol tagmalary oguz-türkmen elipbiýiniň

belgileri bolupdyr diýen pikirimizi has berkitmäge girişmekçi. Tagmalaryň esasynda elipbiý döredilmegi ýaly ýagdaý geçmişde bar eken. Mysal üçin Orhon-Ýeniseý ýazgylarynyň tagmalar esasynda emele gelendigini N. Aristow, N. Malliskiý ýaly görnükli gündogarşynaslar tassyk edýär. Bu tagma sözüniň manysynda hem görünýär. Gadymy ata-babalarymyz bu sözüň üsti bilen bir bada üç sany manyny: »1) belgi, yz; 2) möhür; 3) jadyly belgiler» diýen manylary aňladypdyrlar. Olar heniz öz dillerinde elipbiý, hat, ýazuw ýaly alynma sözleriň ýok döwründe, elipbiýe »tamga-jadyly belgiler» diýip at beren bolara çemeli. Muny tassyklaýan täsin faktyň bardygyny hem aýtmak gerek. »Tamga» sözi rus dilinde »tawro» görnüşinde aýdylýar. Biziň eýýamymyzdan ozalky X □ XI asyrlarda döredilen finikiý elipbiýinde »t» harpy »taw» diýlip atlandyrylypdyr. »Taw' diýmek hem »tagma» diýmek eken. Has soňrak bu harp gadymy grek elipbiýinde »tau», arap elipbiýinde »taý». Günbatar Ýewropa runy elipbiýinde hem »tur» diýlip atlandyrylypdyr. Görseňiz, dürli dillere degişli bu gadymy sözleriň □ tamga, tawro, taw, taý, tur □ arasynda baglanyşyk bardyr.

Tagmalaryň elipbiýe geçiş taryhy baradaky gürrüňi dowam etdirip, ýazuwyň ýüze çykyş hem ösüş taryhyna-da ser salmagymyz gerek. Häzirki zaman elipbiýlerine çenli ýazuw örän uly hem çylşyrymly ösüş ýoluny başdan geçiripdir. Biziň ata-babalarymyz ilki başda öz berjek bolýan informasiýalaryny tutuş suratlaryň □ piktografiýalaryň üsti bilen beripdirler. Şondan soň adamlar aýratyn suratly belgileriň üsti bilen informasiýa bermegi □ ideografiýany oýlap tapypdyrlar. Kem-kemden hakyky ýazuwyň birnäçe esasy başlangyçlary peýda bolupdyr. Ilki aýratyn belgileriň üsti bilen belli bir söz aňladýan (logografiýa), soň belgileriň üsti bilen belli bir bogny belertmek (sillabika) ýazuwlary döräpdir. Teý ahyry harply ýazuw (elipbiý) oýlanyp tapylypdyr. F. Engels muňa şeýle baha beripdi: »3. Ýokary basgançak, Demir magdanyň eredilmeginden başlanýar we harply ýazuwyň oýlanyp tapylmagynyň, onuň söz döredijiligini ýazmak üçin ulanylmagynyň üsti bilen siwilizasiýa geçilýär».

Adamzadyň siwilizasiýa geçmegini alamatlandyryan şeýle ýazuw hem öz-özünden döremändi. Ýazuwyb ösüş taryhy olaryň biribirleri bilen berk baglanyşykly bolandygyny, olaryň biribiriniň ýüze çykmagyny şertlendirendigini görkezýär. Iň gadymy finikiý ýazuwy ýörgünli arameý elipbiýine baza bolup hyzmat edipdir. Öz gezeginde Gündogaryň elipbiýleriniň ýigrimi ikisi şu arameý elipbiýiniň esasynda döräpdir. Biziň eýýamymyzdan ozalky IX asyrdan döredilen gadymy grek elipbiýi hem giçki gadymy döwür, orta asyr, häzirki zaman elipbiýleriniň köpüsine gözbaş bolup hyzmat edipdir.

Biziň pikirimizçe, oguz-türkmenleriň elipbiýi grekleriň gadymy elipbiýinden baş alyp gaýdýar. Belli hat öwreniji W. Istrin gadymy grek elipbiýinden Günbatar grek elipbiýler sistemasy, bu sistemadan hem etrus elipbiýi, ondan latyn elipbiýi, latyn elipbiýinden gadymy runy elipbiýleri emele gelipdir diýen netije çykarýar. Bizib durmaly nokadymyz ine şu runy elipbiýler sistemasy bolmaly. Öňi bilen »runy» sözünüň manysy hakynda. Bu söz gadymy german dilinde bolan »runa» sözünden alnyp, ol »syrly» diýen manyny beripdir. Biziň bilşimiz ýaly, gadymy türki dilde hem »tagma» sözi »jadyly belgiler» diýen manyny aňladypdyr. Runy ýazuwa birnäçe elipbiý sistemasy girýär. Orhon-Ýeniseý hem soň tapylan türki ýazgylar hem şu runy elipbiý sistemasyna degişli. Gadymy türki ýazgylaryň Günbatar Ýewropa gadymy german, iňlis-sakson skandinawiýa halkarynda ulanylan runy ýazgylara meňzeşligine görä, alymlar olary hem runy termini bilen aňladypdyrlar. Elbetde, türki ýazgylaryň baryp Günbatar Ýewropa halkalarynyb elipbiýleri bilen meňzeş bolmagy täsin zat. Gyzykly ýeri, gadymy german, polýak elipbiýleri »aşkenaz elipbiýi diýlip atlandyrylypdyr. Belli gazak şahyry O. Süleýmenowyň pikirine görä, gadymy Ýewropa halkalarynyb dilinde ulanylan »aşkenaz, aşkuz» sözleri oguzlaryň bölünşigini »içguzlary □ içoguzlary» aňladypdyr. Elbetde, Günbatar Ýewropa hem türki elipbiýleriniň özara baglanyşygy töwerekleýin öwrenilse, bu uzak aralykdaky täsin baglanyşygyň syrlary açylar. Bu bolsa geljegiň işidir.

Biz oguz-türkmenleriň gadymy elipbiýi iň irki grek elipbiýiniň esasynda ýüze çykyppdyr diýen netijä geldik. Eger irki grek

elipbiýi biziň eýýamymyzdan ozalky IX asyrdan döredilen bolsa, Şakandynyň »Göwreden üç ýüz ýyl soň çykdy başy, üç müň ýyldan geçýär aýagynyň ýaşı» diýen setirleri bize şeýle pikiri öňe sürmäge şert döredýär. Ýagny, şahyr oguz-türkmen elipbiýiniň döreýiş taryhyndan habarly bolup, ol ata-babalarymyz grek elipbiýinden nusga alyp, öz elipbiýini döredipdir diýmek isleýär. Has takyky, setirlerden grek elipbiýiniň kökleri bolsa üç müň ýyldan hem aňyrdan diýen manany almak bolýar. Şundan hasap alsaň, Şakandynyň bu pikiri gadymy grek elipbiýiniň döwründe-de, Oguzhanyň ýaşan döwründe-de belli derejede gabat gelýär. Bu-da hemmesi däl. Gadymy grek elipbiýinde ilki ýigrimi iki belgi, has soň bolsa, ýigrimi dört belgi bolupdyr. Bu bolsa, gadymy oguz-türkmen elipbiýiniň belgileri bilen barabar. Galyberse-de, grek elipbiýiniň belgileriniň köpüsi taryhçylaryň ýazyp galdyran oguz-türkmen tagmalary bilen meňzeş.

Eger biz şu tagmalary şahyrlaryň diýýän elipbiýiniň galyndylary hasaplaýan bolsak, onda şu ýerde käbir zatlary anyklaşdyrmaly. Andalyba, Şakanda esaslansaň, ol elipbiýiň 24 belgisi bolupdyr. Şeýdaýyda bu bir san artyk. Kaşgarly »Oguzlar □ türkmenlerdir. Olar ýigrimi iki urugdyr» diýip, türkmenleriň gelip çykyşy hakyndaky rowaýatda bolsa, olary ýigrimi dört edip, sözlükde ýigrimi bir taýpanyň tagmasyny görkezse, galan üç çeşmede oguz-türkmen taýpalarynyň sany ýigrimi dört. Çeşmelerde şonça-da tagma bar. Diýmek, bu ýerde Şeýdaýynyň berýän maglumatyny anyklamaly. Ikinjiden, tagmalaryň ýazylyp görkezilişi biri-birine bap däl. Taryhçylar haýsy tagmanyň haýsy taýpa degişkidigini anyk bilmändir. Ol taýpanyň tagmasynyň beýlekä geçirilýän halatlary bar. Şonuň ýaly-da, ýazuwyň kese hem dik görnüşlerde ýazylýandygy bize belli. Tagmalar ýazylyp görkezilende bu kada berk saklanmandyr. Aýry-aýry taýpalara iki, üç belginiň degişli edilýändigini hem heniz syrly. Bu ýagdaýlary şeýle düşündirmek bolar. Olary ýazyp galdyran taryhçylaryň ýaşan döwürleri biri-birinden iki asyrdan dagy parhlanýar. Belki, olaryň tagmalaryň halk arasyndaky özlere belli nusgasyny göçüren bolmagy-da mümkin. Iň esasy bolsa, Kaşgarlydan beýleki taryhçylar

tagmalara oguzlaryň mallara basýan belgileri hökmünde seredipdirler. Olar Andalybyň aýdyşy ýaly, tagmalarda pikir bilen ylmyň şekliniň bolandygyny duýup bilmändirler. Aslynda bu olaryň hatasy hem däl. Bu taryhçylaryň döwründe Gündogar halklarynyň arasynda arap elipbiýi belli-külli kök urupdy. Şahyrlaryň aýdyşy ýaly, ol beýleki halklaryň elipbiýlerini »ýalmap-ýuwdupdy.« Şeýlelikde, gadymy oguz-türkmen elipbiýi hem şeýle kysmata duçar bolupdyr. Eýýäm XI asyrdan soňky döwürlerde ol elipbiýlik häsiýetini ýitirip, tagma hökmünde ýatlanypdyr. Elipbiýiň belgileriniň diliň-sesleri bilen baglydygy hemmä belli. Eýsem, gadymy oguz-türkmen elipbiýinde ýigrimi-dört belgi bolan bolsa, ol türkmen diliniň fonetikasyna laýyk geldimikä? Elbetde biz bu ýerde gadymky döwri göz önünde tutýarys. Şu hem anyklanmaly mesele...

(dowamy bar)

Ahmet BEKMYRADOW.

»Яш коммунист« gazeti, 14.02.1985 ý. Taryhy makalalar